Ik en de ander

Solidair zijn in een ik-tijdperk

Henk Vroom

Parthenon

Uitgeverij Parthenon
Eikenstraat 39, 1326 AG Almere
www.uitgeverijparthenon.nl

© 2014 Henk Vroom | © Uitgeverij Parthenon. Alle rechten voorbehouden.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan, dient men de wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (*www.reprorecht.nl*). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in readers en andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

OMSLAG: Jan Kees Schelvis, *www.schelvisontwerp.nl*
TREFWOORDEN: cultuurfilosofie, samenlevingsvraagstukken.
NUR: 740
ISBN | EAN: 978 90 79578 665

INHOUD

1. Inleiding. Wat is het 'ik' en hoe verhoud 'ik' mij tot de ander? 9

2. Uniek en eindig 14
2.1. Eindig 14
2.2. Facetten van eindigheid 15
2.3. Eindigheid als veranderlijkheid 20
2.4. Ambiguïteit 22
2.5. Complexiteit 24
2.6. Onmogelijke volmaaktheid 25
2.7. Besluit: eindigheid deel van menselijke identiteit 28

3. *Wie* zijn we 'zelf'? 30
3.1. Inleiding 30
3.2. Drie soorten mensbeelden 35
Naturalistische mensbeelden; Een hoger 'ik' –transcendente mensbeelden, Innerlijk gesprek – relationele mensbeelden
3. 3. Volstrekt ingebed: naturalistisch mensbeeld 38
De sciëntistische variant; De maatschappijkritische variant; Culturele bepaaldheid: Richard Rorty; We worden geleefd maar we kunnen beter

4. Een verheven Zelf? 52
4.1. Een transcendent zelf – hindoe denken 52
4.2. Een liberaal mensbeeld 61
Vrije wil en keuzevrijheid; Een 'ik' zonder relaties?

5. Een relationeel mensbeeld 72
5.1. Ons innerlijk 72
5.2. De complexiteit in ons zelf 74
5.3. Innerlijk gesprek 78

6. Oriëntatie op het leven - Waarden en solidariteit 84
6.1. Inculturatie en waardenoriëntatie 84
6.2. Waardenoriëntaties in meervoud en universele moraal 87
Drie vragen bij de idee van een algemeen menselijke moraal
6.3. Oordeelsvermogen 97
6.4. Solidariteit als West-Europese waarde 99
6.5. Zelfontplooiing, geluk en voldoening 103

7. In geweten waarden concretiseren 107
7.1. Inleiding: hoe 'werkt' religie? 107
7.2. Voorbeelden als concretisering 109
7.3. 'Ik-bewustzijn' en geweten 114
7.4. Relationeel ik en geweten 117
7.5. Een goed geweten 119

8. Falen, zin en verlies van zin 120
8.1. Inleiding 120
8.2. De mens: feilbaar 121
8.3. Bestaanszekerheid 122
8.4. Verlies van zin 124
8.5. Zin: transcendente waarden 126
8.6. Openheid 126
8.7. Transcendentale openheid 129

9. Visies op falen en de opheffing ervan 132
9.1. Inleiding 132
9.2. De redelijke mens 133
Plato; Aristoteles; Theoria; Thomas van Aquino
9.3. Kwaad als 'non-entity'? 140
9.4. Kant en Marx 143
Kant: de ontspoorde wil; Marx: de ontspoorde maatschappij
9.5. Religieuze visies op het kwaad 149

10. De wet en de vrijheid 160
10.1. Wetten zijn niet genoeg 160
10.2. De perverse werking van de wet 166

11. Vrijheid. Een mensbeeld dat solidariteit draagt 175
11.1. Inleiding 175
11.2. Vrijheid en spontaneïteit 178
11.3. Gelijkwaardigheid en vergeving 182
11.4. Ter afsluiting 183

12. Solidariteit en mensbeeld 185
12.1. Solidariteit en relationaliteit 185
12.2. Solidariteit en onderlinge verantwoordelijkheid 190
12.3. De onmacht van de staat: kernwaarden 192

13. De paradoxen van de verzorgingsstaat 197
13.1. Groepssolidariteit en universele solidariteit 197
13.2. Bij wet geregelde solidariteit 198
13.3. Kwetsbare, falende mensen—onvolmaakte regelingen 205
13.4. Recht maakt solidariteitsregelingen onpersoonlijk 207

14. Persoonlijke verantwoordelijkheid en wederkerigheid 211
14.1. De noodzaak van aanpassingen van het stelsel 211
14.2. Rechten en verantwoordelijkheden 213
14.3. Draagvlak en mensbeeld 216

15. De ziel, een open ruimte 219

Noten 221

2. Uniek en eindig

Ieder mens is uniek. Ieder mens leeft op een andere plek dan anderen, heeft goede of slechte eigenschappen die anderen niet hebben en kan zich anders ontwikkelen dan anderen. Mensen zijn verschillend. Wat de één niet kan, kan een ander wel: samen kunnen mensen iets moois opbouwen. Onze identiteit berust op onderscheid: geen twee mensen zijn hetzelfde: zelfs tweelingen kunnen verregaand overeenkomen maar zijn niet exact gelijk. Onze begaafdheid, onze beperktheid en de mogelijkheden om onszelf te ontwikkelen maken ons tot wie we zijn. In dit hoofdstuk gaan we in op de uniekheid en eindigheid van de mens; in latere hoofdstukken op de status van ons 'zelf' en de waarden die we nastreven.

2.1. Eindig

Uniekheid vergt eigenheid; eigenheid berust op anders-zijn en dus op wat specifiek is aan een mens: niet iedereen kan alles. Dat wil zeggen: we zijn begaafd en eindig. Eindigheid is constitutief voor het menselijke bestaan. De eindigheid en tijdelijkheid van het leven maken het leven boeiend; de constellaties waarin we leven—zo afwisselend als de wolkenlucht—vormen de achtergrond van onze ervaringswereld. Eindigheid maakt dat de context waarin wij leven steeds verandert; dat maakt het leven boeiend. Tegen dezelfde helling op fietsen is anders in milde zonneschijn zonder wind dan bij herfstig weer of brandende zon met strakke wind. Altijd hetzelfde zou saai zijn. Iedereen hetzelfde—we kunnen ons dat niet eens indenken. De ander is geen kloon

van mezelf en ik niet van hem of haar. Omdat we van elkaar verschillen, kunnen we samen plezier hebben en elkaar helpen. 'Ik' heb de ander nodig omdat die anders is (en we genoeg samen hebben om samen iets te doen). Ieders eindigheid is voorwaarde voor een humane samenleving.

Tegelijk is eindigheid de oorzaak van narigheid, want we zijn niet op alles voorbereid. Soms zijn we niet alert genoeg. Soms overkomen ons dingen die we niet willen: ongelukken, ziekten en andere tegenslagen. Soms begrijpen we elkaar verkeerd en ontstaan er misverstanden. Dat we zijn zoals we zijn, heeft dus twee kanten: onze begaafdheden en onze beperkingen. Samen bepalen die onze identiteit. Zo zijn we wie wij zijn. Wie in een stamcultuur wordt geboren, is lid van een bepaalde stam met alle kansen, verplichtingen en verboden van dien. Die behoren tot iemands identiteit. Van wie in India in een bepaalde kaste wordt geboren, diens positie in het leven is grotendeels vastgelegd, met alle mogelijkheden en onmogelijkheden die daarbij horen. 'Een dubbeltje wordt nooit een kwartje', zegt het Nederlandse spreekwoord. Maar in India zegt men: '*mud never becomes gold*' (modder wordt nooit goud). Ook in de Westerse, geïndividualiseerde cultuur geldt dat we zijn wie we zijn, zoals we bepaald worden door de mogelijkheden die zich voor ons openen *en* de wegen die voor ons zijn afgesneden. Eindigheid is een fundamenteel kenmerk van het menselijke bestaan—*for the better and for the worse*.

2.2. Facetten van eindigheid

De menselijke eindigheid heeft veel aspecten. Het verschil tussen wat we willen en wat we kunnen, wordt bepaald door onze eindigheid en de weerbarstige realiteit. We lopen tegen onze grenzen op. Met alles wat we kunnen en hebben opgebouwd—wolkenkrabbers die tegen aardbevingen bestand zijn; steden met tien miljoen inwoners en meer—worstelen we met de grenzen van ons kunnen. Binnen het grote heelal is de mens een klein verschijnsel; te midden van zes mil-

jard mensen wordt elk mens een heel klein exemplaar: uniek en van grote waarde voor de mensen om hem/haar heen, maar op wereldschaal klein en kwetsbaar. Alleen al biologisch: Enkele graden opwarming of afkoeling in de atmosfeer van de aarde betekenen het verschil tussen een rijke en een karige oogst; langdurig karige oogsten betekenen hongersnood. Heel de geschiedenis door veroorzaakten ze dat mensen van de ene naar de andere plaats trokken, met als gevolg dat verschillende volken op hetzelfde grondgebied moesten samenleven, met alle spanningen van dien. Enkele graden afkoeling of opwarming van ons lichaam brengen ons op de rand van de dood. De mens is onderdeel van een groot en fijn afgestemd ecosysteem. Kwetsbaar en bijzonder.

In deze wereld leven we binnen betrekkelijk smalle marges. Dat geldt van heel de natuur. Het natuurlijke 'systeem' lijkt vast te liggen—de natuurwetten en de chemische samenstelling—maar wat 'binnen' dat kader gebeurt, is contingent en biedt ons niet automatisch een leefmilieu dat welvaart mogelijk maakt. We moeten—en kunnen—dijken aanleggen, land bevloeien, steden bouwen, raketten lanceren, zieken helen en wat niet al, maar dit alles binnen de kaders van de natuurwetmatigheden en de 'contingentie' van natuurlijke processen die wij niet kunnen beïnvloeden (maar wel gebruiken!). 'Contingentie' (toevalligheid) betekent in dit verband niet dat de natuur grillig is, maar, integendeel, dat het natuurlijk proces volgens de natuurlijke orde plaatsvindt en dat niets toevallig is—door die regelmaat kunnen we de natuur 'gebruiken'. Ingrijpende veranderingen in de natuur doorkruisen de door ons gewenste gang van zaken; zij zijn 'contingent voor ons' maar niet in zichzelf, want net als tsunami's en tornado's worden ze door wetmatigheden bepaald. De betrekkelijke onvoorspelbaarheid van het weer komt voort uit de *complexiteit* van het natuurgebeuren maar staat niet buiten wetmatigheden. Een *eerste aspect* van menselijke eindigheid is zodoende dat we leven in een eigenwettelijke (auto-nome) wereld die we voor een deel wel en voor een

deel niet kunnen beïnvloeden. De natuur heeft een eigen *hardheid:* Niet alleen weergaloze schoonheid maar ook nietsontziende hardheid en onverschilligheid.

We zijn niet alleen kleine wezens in een groot heelal maar ook eindig in de tijd, *sterfelijk*. Niet alleen onze omgeving is eindig, we zijn het zelf ook. Wij zijn in tijd en ruimte begrensd. Velen wijzen dan eerst op de menselijke sterfelijkheid. Alle bestaan is 'zum Tode'. Volgens Martin Heidegger kan de confrontatie met de dood een mens tot de kern van het eigen bestaan brengen omdat ze ons met de uniekheid van ons eigen leven confronteert en tot evaluatie dwingt.[3] Zonder de dood zou het leven geen echte zin en betekenis hebben, denkt hij, want het zekere einde maakt het noodzakelijk om het eigen leven serieus te nemen: als ik nu niet handel, ben ik te laat; mijn nalatigheden kunnen onherstelbare gevolgen hebben, net als mijn voorbarige acties. De dood zet de klem erop: het voortschrijden van de tijd en de zekerheid van de dood maken dat onze beslissingen ertoe doen. Veel vergissingen niet kunnen worden hersteld. Dit is het *tweede aspect* van onze eindigheid: niet alleen ruimtelijk beperkt en eindig maar ook tijdelijk eindig en sterfelijk.

Een andere kant van onze eindigheid is onze lichamelijkheid. Ze is niet alleen de oorzaak van de dood, ze bepaalt ons bestaan *lokaal*: we leven ergens (en dat 'ergens' bepaalt wie we zijn). Net als sterfelijkheid ('Sein zum Tode') is deze lichamelijke bepaaldheid geestelijk. Heidegger bracht dit sprekend onder woorden de term 'Geworfenheit': we worden ergens ter aarde gebracht, op een bepaalde plek, in een bepaald klimaat, in een bepaalde natuurlijke omgeving, in een tijdsgewricht en onder bepaalde mensen, in een cultuur en een familie, die heel ons bestaan stempelen. Ieder leeft op een stip op de landkaart van deze wereld—met een besef van de mogelijkheden en onmogelijkheden van die omgeving. De dingen hebben hun betekenis binnen de maatschappelijke situatie waarin we leven; we zijn ons die bewust vanuit de culturele en levensbeschouwelijke tradities waarin we op

aarde zijn geworpen. We kunnen ons alleen ontwikkelen vanuit de cultuur waarin we beginnen. Deze bepaaldheid laat zich niet ongedaan maken. Als zich een breuk in ons leven voordoet, blijft het voorafgaande ons verleden. Daarom is een *derde aspect* van de eindigheid van de mens dat wij *lokaal en contextueel* leven.

Een *vierde aspect* van onze eindigheid is dat ons lichaam onderworpen is aan biologische wetmatigheden—in feite een toespitsing van lichamelijkheid. De wetmatigheden van de natuur doortrekken niet alleen de natuur die we proberen te gebruiken en naar onze behoeften te modelleren, maar ook ons eigen lichaam. De beleving van eindigheid en sterfelijkheid heeft uiteraard een fysieke basis. Het meest simpele feit is dat we ruimte innemen; in die ruimte is geen plaats voor een ander lichaam; andere lichamen laten geen ruimte voor het onze—dat is de oorzaak van botsingen, die verwondingen veroorzaken en eventueel de dood. Het is een biologische noodzaak om te drinken, te eten, ons van de resten van voedsel te ontdoen, te rusten en te slapen. Het biologische ritme dat alleen hiermee al is gegeven, is fundamenteel voor elke dagindeling; het bepaalt wat moet en stelt grenzen aan wat kan—dag in en dag uit. Deze eindigheid van ons kunnen komt voort uit onze verwevenheid met de natuur. Ze heeft enorme consequenties. Om te beginnen, ze maakt de mens afhankelijk van voedsel, water en beschutting. Ze maakt ook dat we niet op twee plaatsen tegelijk kunnen zijn, zodat we altijd moeten kiezen op welke plaats we willen zijn—en dat we niet tegelijk elders kunnen zijn, wat maakt dat we sommige verplichtingen niet kunnen nakomen. We kunnen maar één kant tegelijk op kijken—dat veroorzaakt ongelukken. Ook van de bepaaldheid van de mens door biologische factoren geldt dat ze met lichamelijkheid is gegeven maar tegelijk geestelijk is: we zijn het ons maar al te goed bewust. Het lichamelijke en het geestelijke zijn verweven. Al kunnen we zeggen dat wij last hebben van een slechte arm, dan is deze last niet alleen lichamelijk maar als besef van moeilijk tillen ook 'geestelijk'—met ingrijpende

gevolgen voor onze (on)mogelijkheden voor sport, andere vrijetijdsbesteding en eventueel gezondheid. Het lichamelijke is tegelijk geestelijk want we zijn het ons bewust—ook al zijn we eraan gewend.

Een *vijfde aspect* van eindigheid is de 'geestelijke' helft van het vorige: de onderworpenheid aan psychische wetmatigheden en oorzaken. Hier spelen 'nature and nurture' een rol en een bepaalde mate van eigen vrijheid en verantwoordelijkheid. In diverse culturen reageren mensen verschillend op gelijksoortige situatie: ze worden anders ervaren en opgelost. Honger en dorst, armoede en overvloed worden anders beleefd. Ziekten, voeding, drugs, stress en gedrag—zoals te weinig inspanning en verantwoordelijkheid of juist teveel—beïnvloeden onze gevoelens, emoties en gedrag. Het is in hoge mate verweven met de cultuur en de 'repertoires' die door de diverse tradities worden aangereikt.

Een *zesde aspect* is onze afhankelijkheid van andere mensen. Een mens alleen kan niet veel. Cultuur is opgebouwd in samenwerking. Mensen leefden vanouds af aan in groepen. Het ontstaan van samenwerking in de opbouw van cultuur was afhankelijk van een gemeenschappelijke taal waarin men met elkaar kon communiceren en handelingen uit de ene context samen kon toepassen in een andere.[4] Met samenwerking komt heel het complex van de structurering van de samenleving in zicht met haar verdeling van verantwoordelijkheden en bijpassende sociale relaties. Daardoor wordt de opbouw van cultuur mogelijk. Elke cultuur kent andere inkleuringen van intermenselijke relaties, andere verhoudingen tussen gehoorzaamheid en vrijheid voor eigen initiatief, andere omgang met succes en falen, rijkdom en armoede. De onderlinge afhankelijkheid van mensen krijgt vorm in uiteenlopende sociaal-culturele patronen. Ze behoren onuitwisbaar tot de menselijke eindigheid.

De beperktheid van de mens en diens afhankelijkheid van de ander leiden, zeker in perioden van schaarste, steeds weer tot conflicten. In veel situaties zijn mensen elkaars concurrenten. Mensen bouwen

samen op maar breken ook samen af. Het *zevende aspect* van de eindigheid en beperktheid van de mens is dan ook dat mensen fouten maken en elkaar schade kunnen berokkenen. Dit aspect komt in de hoofdstukken 8 en 9 aan de orde.

2.3. Eindigheid als veranderlijkheid

Eindigheid maakt ons zo tot wie we zijn; ze bepaalt onze identiteit. Ze veroorzaakt weliswaar gebrek en tegenslag maar heeft als positieve keerzijde dat ze het leven afwisselend en boeiend maakt. Eindigheid is niet slechts met problemen en tekorten verbonden maar ook met afwisseling, veranderbaarheid en ingrijpen in de loop der dingen—heel de suggestie van de maakbare samenleving berust op veranderbaarheid en de mogelijkheid om iets te verbeteren. Samen maken de beperkende aspecten van het leven en de vele mogelijkheden het leven complex. Ik wil nog iets nadrukkelijker ingaan op de betekenis van de eindigheid en afwisseling in de natuur, inclusief onze eigen constitutie, als mogelijkheidsvoorwaarde voor wat boeiend en mooi is.

Afwisseling en verandering maken deel uit van het menselijke bestaan. Zonder afwisseling zou het leven minder boeiend zijn. Hierbij moeten we wel een belangrijke kanttekening plaatsen. Het oordeel dat afwisseling en verandering een goede kant hebben, houdt een stellingname in. Deze positieve waardering is niet algemeen menselijk. Wereldwijd wordt eindigheid uiteenlopend ervaren en beoordeeld. We zullen dit verschil in positieve en negatieve beoordelingen van 'veranderlijk en eindig' in onze uiteenzettingen steeds weer tegenkomen. Om de breedte van het palet van opvattingen aan te geven ga ik er hier kort op in. Een van de invloedrijkste voorbeelden van een tegengestelde waardering in de geschiedenis van de Westerse cultuur is Aristoteles' idee van de onveranderlijkheid en eeuwigheid van God. God is de 'onbewogen beweger', die weliswaar alles in gang houdt maar toch zelf in tijdloze volkomenheid eeuwig onbewogen is. Ultieme volkomenheid moet immers onbeweeglijk zijn, want wie al het goede heeft,

kent geen behoeften: elke behoefte vergt een verandering. Uit elke verandering blijkt behoeftigheid en dus onvolmaaktheid. In grote delen van de mensheid heeft men verandering zo als een tekortkoming beschouwd. In het Platonisme staat het ware en goede dan ook buiten de veelvormige werkelijkheid die verandering en onvolkomenheid kent. Het ene is onveranderlijk goed en waar en schoon, ondeelbaar en eeuwig. Het Ene is buiten de werkelijkheid van vele dingen die wij kennen: *epekeina tès ousios* (aan gene zijde van het zijn). Ook in grote hindoe tradities is het onbeweeglijke de mysterieuze grond van al wat is: het eeuwige, heerlijke en zichzelf genoegzame *brahman*. Het karma plaatst een mens in een keten van eindige en onvolmaakte bestaanswijzen waaruit men zich moet bevrijden (*moksha*) om de eenheid met de grond van alle zijnden, het *brahman*, te realiseren. Ten diepste bestaan er geen eindige wezens; er is geen hel, geen hemel, geen verdienste en geen mistasten.[5] De echte, eeuwige werkelijkheid is anders. Perfecte gelukzaligheid is volmaakt en onveranderlijk. Volmaaktheid is hier tijdloosheid, net als lange tijd in de christelijke traditie, die eeuwenlang overwegend met de omschrijving van Boëthius instemde: eeuwigheid is het volkomen gelijktijdig bezit van oneindig leven.[6] De eeuwen door zijn er wereldwijd grote stromingen die de eindigheid en tijdgebondenheid niet positief waarderen maar zien als tekortkoming en gebrek aan geluk en volkomenheid.

Dat brede stromingen in jodendom, christendom en islam de goedheid van de schepping beamen, spreekt dus niet vanzelf. Het bijbelse scheppingsverhaal heeft hierin een centrale rol gespeeld. Nadrukkelijk wordt daarbij, elke scheppingsdag opnieuw, gezegd dat God zag dat het goed was. De wereld is goed. Maar er is ook kwaad. In de verhalende geloofsdoordenking ('theologie') van het boek Genesis wordt afstand geschapen tussen God en het kwaad in de wereld. God wordt niet verantwoordelijk gehouden voor het kwaad: noch voor lijden, noch voor moreel kwaad. De oorzaak van het kwaad ligt veeleer bij de mens die ervoor kiest om als God te willen zijn—en zichzelf op

een voetstuk wenst te stellen, met eigen afwegingen van goed en kwaad. God straft de mens door Adam en Eva uit het paradijs te verdrijven naar een wereld met barensweeën en harde arbeid, doornen en distels.[7] De wereld waarin wij leven is *ambigue*; er is goed en er is kwaad.

2.4. Ambiguïteit

De wereld is ambigue. Dat geldt zowel van de natuur als van de samenleving. De zon kan de aarde doen uitspruiten maar ook verschroeien, en de regen kan het land vruchtbaar maken maar ook oogsten en huizen meesleuren. In Midden- en West-Europa, Noord-Amerika en enkele landen in Oost-Azië mag het dan sinds 1989 overwegend vredig zijn, elders in de wereld zijn langdurige oorlogssituaties. De aanslagen in New York van 9/11/01 en elders en de 'war on terrorism' laten zien hoe de globalisering met haar moderne media het karakter van conflicten heeft veranderd. De 'ontevredenen' kunnen toeslaan; de media geven hen een wereldwijd forum. Na vijftig vruchtbare en vredige jaren in het Westen na de Tweede Wereldoorlog kunnen er vijftig onzekere volgen. Vooruitgang is geen vanzelfsprekendheid. Ze is er in de techniek—inclusief de medische 'techniek'—en ze werpt vruchten af die voor vorige generaties onvoorstelbaar waren. Maar in de sociale, culturele en politieke domeinen van de samenleving is vooruitgang minder vanzelfsprekend; ontwikkeling is vaak alleen dat iets anders wordt en niet beter maar soms slechter. Dat cultuurgoed te gronde kan gaan werd in de jaren tussen de twee wereldoorlogen door veel mensen niet op tijd ingezien. In feite is dit de les van de rampzalige ontwikkelingen in het Europa van de eerste helft van de twintigste eeuw: ontwikkelingen kunnen ook fout aflopen. Twee wereldoorlogen zijn, wat Europa betreft, begonnen in Duitsland, het land dat als het meest ontwikkelde land van de Westerse cultuur gold, maar bij zware tegenslag als bij toverslag veranderde. Enkele tientallen jaren van armoede kunnen 'beschaafde' mensen verande-

ren: niet alleen individueel maar ook collectief. Solidariteit kan ontaarden in 'eigen volk eerst' of zelfs geheel verloren gaan en uitlopen op 'ieder voor zich'. In het verleden behaalde goede resultaten zijn geen garantie voor de toekomst. Steden en landen komen op en verzwakken. Culturen die honderden jaren hebben gefloreerd zijn vrijwel zonder sporen na te laten in het zand verdwenen. In de 'dynamiek' van de moderne wereld gaan ontwikkelingen snel en zijn ze ongewis. Dat geldt van de economie, de demografie, sociale cohesie en van de cultuur als geheel. Technische vooruitgang is geen garantie voor vrede en veiligheid. Ze draagt bij aan welvaart maar heeft vaak 'onbedoelde neveneffecten'. Verdere technische vooruitgang helpt milieuproblemen op te lossen maar in geval van schaarste biedt ze geen garantie voor goede menselijke verhoudingen. De grootste problemen van een aantal ontwikkelingslanden liggen niet in tekort aan financiële hulp, grondstoffen of technische mogelijkheden, maar in gebrek aan sociaal-culturele ontwikkeling en corruptie waardoor de mogelijkheden van het land niet kunnen worden benut. Ook de ontwikkelingen in samenleving en cultuur zijn ambigue. Ambiguïteit schuilt in de natuurlijke ontwikkelingen *en* in de maatschappelijk processen. Voor de oplossing van materiële problemen zoals duurzaam beleid ten aanzien van de natuur moeten er tegelijk oplossingen voor sociaaleconomische processen worden gevonden. We worden bepaald door de materiële werkelijkheid. Verbeteringen vereisen veranderingen aan de materiële en aan de geestelijke kant van het bestaan—die volstrekt met elkaar verweven zijn.

Wat van de natuur als geheel en van de ontwikkeling van de samenleving geldt—ambiguïteit—is ook van toepassing op de mens. Het menselijke lichaam is een dermate ingewikkeld samenstel van duizenden biochemische processen dat de geringste verandering in de samenstelling van hormonen al tot levensbedreigende verstoringen kan leiden. Het is geen vanzelfsprekendheid dat mensen lang kunnen leven: onze eigen constitutie moet het volhouden en de omstandighe-

den moeten continuïteit mogelijk maken. Deze constatering doet niet af aan de grote vooruitgang die op allerlei gebieden is geboekt. Integendeel, de constatering dat vooruitgang niet vanzelfsprekend is, maakt de bewondering voor de menselijke kunde alleen maar groter—en snijdt de gedachte af dat de wereld maakbaar is en de mens 'recht' heeft op van alles: op wat?, bij wie?, van wie?

2.5. Complexiteit

Het leven kan boeiend zijn door steeds veranderende constellaties in een zeer complex bestel. In de samenlevingen van onze tijd moeten mensen in een woud van mogelijkheden hun eigen weg vinden. Het leven in de verstedelijkte, 'moderne' samenleving is complex. Ook op het platteland is het leven niet meer 'simpel en puur' want ook daar zijn de mechanisering en globalisering doorgedrongen—die grote delen van de mensheid naar enorme stedelijke gebieden met sloppenwijken en mensenpakhuizen hebben gebracht.[8] Door wat 'modernisering' heet, is het leven voor veel mensen complexer en riskanter geworden. Of modernisering betekent dat mensen echt meer vrijheid hebben—zoals wordt gezegd—, is nog maar de vraag nu ze veel meer zelf hun leven moeten inrichten, hun eigen weg in de samenleving moeten zoeken en in de 'flexibele' arbeidsmarkt meermalen een andere baan moeten vinden—die er lang niet altijd is. Voor veel mensen zijn hun mogelijkheden beperkter geworden; ze worden door anderen bepaald. Wie er niet in slaagt zijn kansen te benutten, wacht wellicht een grauw en eenzaam leven—in 'vrijheid en gelijkheid', dat natuurlijk wel.

Onder modernisering verstaat men het hele proces van de afgelopen eeuwen waarin de meer overzichtelijke plattelandscultuur met vorstendommen en (meestal kleine) steden is veranderd. Technische ontwikkelingen maakten betere voedselvoorziening en een gemiddeld langere levensduur mogelijk. Takken van arbeid raakten meer en meer gespecialiseerd, waardoor de samenleving meer gedifferentieerd

werd in professionele bedrijfstakken, zoals industrie, bouw, handelsondernemingen, gezondheidszorg, een uitgebreide dienstensector en media. Deze differentiatie, sterk toegenomen scholing en de verdere ontwikkeling van mensen hebben tot individualisering geleid: een mens is gedwongen zelf keuzen te maken in een complexe samenleving die men niet kan overzien en die zich anders kan ontwikkelen dan men had verwacht. Jongeren moeten zich door scholing en verdere ontplooiing zelf als het ware een paadje hakken door een woud van mogelijkheden—daarbij onomkeerbare keuzen makend. Men noemt het dan ook wel een risicosamenleving.[9] De complexiteit van de samenleving is anders geworden dan enkele eeuwen terug, toen de bevolking van veel landen afhankelijk was van de wil van de vorsten, de (in)tolerantie van de kerkleiding en de grillen van de natuur. De huidige complexiteit wordt in sterke mate bepaald door deze differentiatie van de samenleving, de onoverzichtelijkheid, de onvoorspelbaarheid van (inter)nationale ontwikkelingen, de massacultuur waarin we leven en de verbreiding van zware wapens onder de bevolking van allerlei landen. De toegenomen vrije tijd, de vrijblijvendheid van veel sociale verbanden en de vrijheid om het eigen leven zelf vorm te geven maken het leven minder voorspelbaar dan vroeger: individueler en 'vrijer', maar ook complexer. Voor sommigen te complex: zij verkiezen een teruggetrokken bestaan of eindigen in een leven zonder vaste woon- of verblijfplaats. Niettemin leren de meeste mensen in welvarende landen te leven met de complexiteit van de samenleving en de grote mate van individuele vrijheid en de noodzaak tot keuzen.

2.6. Onmogelijke volmaaktheid

De menselijke beperktheid, de ambiguïteit van de wereld en de complexiteit van het moderne bestaan maken dat het onmogelijk is om alles goed te doen. Dit lijkt een vanzelfsprekendheid—'nobody is perfect', 'we zijn allemaal mensen'—maar het heeft diepe consequenties waarbij deze dooddoeners verbleken. Het leven is niet maakbaar; een

mens kan zichzelf maar in beperkte mate ontplooien. Soms zijn heel andere eigenschappen nodig dan die we zelf belangrijk vinden. We kunnen in omstandigheden komen waarin de gaven die wij ontwikkeld hebben, er niet meer toe doen of waarin we ondanks onze inzet en goede bedoelingen doen wat verkeerd is—het thema van veel tragedies. Dat is al erg genoeg, maar het gaat nog een stap verder: door de eindigheid en de complexiteit van het leven kunnen we niet alles doen wat we willen maar ook niet alles wat we *moeten* doen. Dit geldt niet alleen individueel maar ook collectief. Het woord *moeten* heeft hier verschillende betekenissen. *Ten eerste* gaat het om wat *verstandig of noodzakelijk* is om te doen maar wat niet allemaal tegelijk kan. De overheid kan niet alle dijken tegelijk versterken. De voeding van miljoenen mensen vergt massaproductie die afdoet aan de kwaliteit ervan. Mensen mogen niet ongezond leven maar niet iedereen kan in een gezonde omgeving wonen. De thuiszorg kan niet alle patiënten op het ideale tijdstip verzorgen. De media bedienen grote aantallen mensen tegelijk; wat zij uitzenden is voor sommigen verantwoord en soms nuttig, terwijl het voor anderen ondraaglijk is en voor weer anderen een verkeerd voorbeeld. Het 'moeten doen wat verstandig of noodzakelijk is', slaat op praktische zaken die we niet optimaal kunnen uitvoeren. We brengen dit 'moeten' van wat niet optimaal kan, onder woorden met de toevoeging 'eigenlijk': 'het zou *eigenlijk* moeten'. Vaak moeten we eigenlijk iets wat (zeker op dat moment) niet kan. Maar omdat het niet kan, achten we ons niet direct persoonlijk verantwoordelijk. *Ten tweede* slaat 'moeten' op wat we zelf op morele gronden moeten doen; dit '*moet echt*'—en in principe kan het ook. Toch voldoen we vaak niet aan onze verplichtingen. We moeten steeds kiezen wat we wel en niet doen; soms doen we iets op een later moment dan in het belang van een ander is. Omdat het bovendien niet steeds duidelijk is waar onze verantwoordelijkheden beginnen en waar ze ophouden, kunnen we ons gemakkelijk met iets bemoeien wat ons niet aangaat of voorbijgaan aan wat wel degelijk op onze weg ligt. In com-

binatie met de menselijke eindigheid maakt de complexiteit van het bestaan het onmogelijk om alle taken geheel goed uit te voeren, aan alle gerechtvaardigde wensen van anderen te voldoen en alle morele verplichtingen na te komen. Deze 'grijze zone', waarin wij zelf op eigen gezag kunnen (en moeten!) beslissen wat we wel en niet doen en hoe we het doen, is zo ruim dat we vaak kunnen kiezen welke verplichtingen we nakomen en welke niet. We kunnen altijd voorwenden dat we de behoefte van een ander niet hebben gezien of hebben ons zelfs afgeleerd om erop te letten. In een vrije samenleving zonder veel sociale controle is het gemakkelijk om aan de belangen van anderen voorbij te gaan. De grens tussen 'niet kunnen doen wat eigenlijk moet' en 'niet willen doen wat eigenlijk moet' is vaak onhelder, zodat we maar al te gemakkelijk kiezen wat ons aanstaat en ontwijken wat lastig is of ons niet uitkomt.

Samenvattend: De menselijke eindigheid maakt dat we in complexe situaties nooit volmaakt kunnen handelen. Deze complexiteit behoort bij het menselijke bestaan. Ook als de voormoderne samenleving inderdaad aanzienlijk minder divers en complex was, dan lagen gevaar, voedseltekort, armoede, ziekte en willekeur altijd op de loer. De moderne wereld is anders en kent andere onzekerheden en complexiteit. Deze complexiteit vloeit voort uit de diverse aspecten van onze eindigheid in hun onderlinge verwevenheid—de hardheid van de natuur, de steeds veranderende contexten waarin we leven, biochemische en psychologische factoren en de relaties met andere mensen.

In Westerse samenlevingen hebben mensen veel vrijheid om zelf relaties aan te gaan en te onderhouden—met een grote 'grijze zone' van dien. In culturen waarin de plichten en rechten van de leden van een groep helder omschreven zijn, zijn ieders taken duidelijker en zijn dus de onderlinge verhoudingen doorzichtiger. Op plaatsen waar het kastensysteem in India voortleeft, weet iemand waarvoor hij of zij leeft, wat zijn verplichtingen zijn en welke (voor)rechten men heeft. In een open, gedifferentieerde cultuur hebben mensen meer vrijheid—

en dus ook de noodzaak!— om regels telkens te beoordelen en goede praktijken 'uit te vinden'. Omdat in de complexe samenleving veel regels informeel zijn, zullen 'overtredingen' minder bestraffing uitlokken maar op andere wijze worden 'vereffend'. Vanwege de menselijke eindigheid en de complexiteit van het bestaan kan geen mens leven zonder dingen fout te doen. Met grote gaven en een goed hart kunnen mensen veel goeds doen. Maar het kan ook tot tragedies leiden—narigheid waarin een mens zelf de hand heeft en waartegen men ondanks inspanningen niets kan doen.[10] Dezelfde eindigheid en beperktheid maakt dat mensen anderen soms kwaad doen—om wat voor redenen ook: jaloezie, hebzucht, drift, nalatigheid of een te hoge dan wel een te lage dunk van zichzelf, wat dan ook (zie hoofdstuk 9).

2.7. Besluit: eindigheid deel van menselijke identiteit

Zo stelden we vast dat onze identiteit direct samenhangt met onze eindigheid en beperktheid. Een specifiek samenstel van eigenschappen maakt ons tot wie wij zijn. Wij ontwikkelen ons te midden van andere mensen met wie wij in een bepaald verband samenleven. Onze biologische, chemische en psychologische constitutie en de context waarin wij leven bepalen onze mogelijkheden en onmogelijkheden en zo onze identiteit. Onze beperktheid, de ambiguïteit van het bestaan en de complexiteit van het moderne leven maken onze vrijheid mogelijk maar beperken die tegelijk. Ons 'ik' staat nooit op zichzelf. We kunnen ons 'ik' nooit los van iets anders denken. In de volgende hoofdstukken gaan we daar dieper op in: is er een kern in onszelf, een 'ik' dat een eigen leven leidt te midden van de anderen? Als we helemaal verweven zijn met de contexten waarin we leven, wat maakt ons dan tot wie we zijn? Wat is de kern van ons zelf, ons eigen 'ik'? Wat is het 'ik' van een mens in diens *grandeur et misère*? Die vraag is niet alleen actueel omdat tegenwoordig vaak wordt beweerd dat onze hersenen of ons DNA bepalen wie wij zijn en wat we doen—de vraag naar de kern van de mens is een vraag van alle eeuwen, wereldwijd.